

Mr Vlado SMOLJAN

AUSTROUGARSKA EKONOMSKA POLITIKA
I
PRIVREDNI RAZVITAK HERCEGOVINE

Hercegovina¹ je dočekala austrougarsku okupaciju kao zaostali dio državne tvorevine, u kojoj se još zadržala relativno zatvorena naturalna privreda u jedva načetom feudalnom sistemu. Činilo se, tada, da će nova vlast podsticati (a i iznalaziti!) mogućnosti privrednog oživljavanja i ovih krajeva i da će ih svojom razvojnom politikom približavati naprednjem okruženju.

I zaista je istina da se slika Hercegovine mijenjala brže nego ranije: počele su je presijecati nove saobraćajnice, gradovi su nastojali da, zadržavajući u svom izgledu objektivne vrijednosti prošlih vremena, poprimaju i europska obilježja, po prostranstvima su se primjećivale stidljive promjene i na oranicama, i na pašnjacima. I, što je naročito značajno, u ovom je četrdeseto-godišnjem razdoblju u dječoj ovdasnjeg u bosanskohercegovačkom stanovništvu ostao brojčano nepromijenjen:

Stanovništvo 1885. i 1910.²

	1885. god.	1910. god.
Hercegovina	187.574	267.038
BiH	1.336.091	1.898.044
Udjel (%)	14,03	14,06

1/ U ovom je radu pod tim imenom područje OKRUGA MOSTAR (kotarevi Mostar, Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Nevesinje, Stolac i Trebinje).

2/ Štatistika mesta i žitelja Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1.maja 1885., Sarajevo, 1886.; Rezultati popisa žiteljstva od 10. oktobra 1910., Sarajevo, 1912. Međutim, u sljedećim je godinama Hercegovina zbog svog ekonomskog zaostajanja ubrzo smanjivala ove udjele, pa su u 1931.god. iznosili 13,00 u 1948.god. 12,04., a u 1991. tek 9,41 %. (Izvor: Dokumentacija statističkih zavoda o popisu stanovništva u navedenim godinama).

Međutim, podaci o porastu broja stanovnika u okružnim gradovima upozoravaju na jedan aspekt procesa onodobnog privrednog rasta, čije će se posljedice očitovati tek u budućnosti:

Stanovništvo okružnih gradova²

Okružni grad	1879. god.	1910. god.	Indeks (1879 = 100)
Sarajevo	21.337	51.919	243
Banjaluka	9.560	14.800	155
Bihać	3.097	6.201	200
Travnik	5.887	6.647	113
Tuzla	5.119	11.333	221
Mostar	<u>10.848</u>	<u>16.392</u>	<u>151</u>
Svega	55.848	107.292	192

Intezitet i obuhvatnost prodora novih kapitalističkih odnosa bio je, svakako, vrlo značajan faktor u razvitku gradova. Okružni su gradovi, uz razmjerno veću koncentraciju stanovništva, imali razvijenije i druge funkcije (upravna, vojna, zdravstvena, prosvjetna itd.), pa su, uz začetke industrije u njima, bili pogodni da privlače novo stanovništvo i oblikuju se kao urbanizirana naselja.

Iz gornje se tablice to i vidi: u Sarajevu i Tuzli kapitalistička se privreda brže razvijala, pa je prirast stanovništva tu bio (više nego) dvostruk. U Bihaću je kroz to vrijeme povećano gradsko područje, pa je iz toga proisteklo iskazano povećanje broja stanovnika. Banja Luka i Mostar su sporo narastali, dok je Travnik stagnirao. Ali, u isto se vrijeme broj stanovnika Zenice povećao za 3,4 puta (Od 2.101 u 1879. na 7.214 u 1910. godini).³ Očito je tempo industrijalizacije bio uzrok tome.

U razdoblju 1878. - 1910. godine (relativni) se broj stanovnika Hercegovine zadržavao na istoj razini. Ali, u odnosu na značajnije okružne gradove, pa i na neka kotarska sjedišta, Mostar se (znatno) usporenije razvijao.

Međutim, uticaj regionalnog (u ovom slučaju okružnog) centra na privredni i drugi napredak svog područja u ekonomskoj teoriji je proučen, a u stvarnim razvojnim procesima i dokazan. Pa otuda, kao i iz do sada izloženih činjenica, moglo bi se pretpostaviti kako je prikazana stagnantna tendencija u izrastanju Mostara bila predznak slične tendencije u sljedećem periodu i na širem području.

2/ Ilijas Hadžibegović: Promjene u strukturi gradskog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878. - 1914.), PREGLED br.2., Sarajevo, 1976., str. 145-146.

3/ Proračunato na osnovu podataka iz popisa stanovništva u 1879. i 1910. godini.

Pa, iako je privredni rast Hercegovine bio u ovim godinama i brži i kvalitetniji nego u dugom nizu ranijih, upravo se sada posijalo sjeme njegovog kasnjeg usporavanja i sve ubrzanije depopulacije hercegovačkog prostora.

Razmatranje objektivnosti ove pretpostavke temeljni je zadatak ovog rada.

Austrougarska ekonomska politika

Tri su bila bitna elementa austrougarske ekonomske politike u Bosni i Hercegovini:

- Iskorištanje prirodnih bogatstava ovih krajeva u funkciji potreba vlastite privrede, te njihova prerada do stupnja koji je bio nužan za rentabilitet daljnog koristenja;

- Nediranje u temeljni društveno-ekonomski odnos uz donošenje perifernih mjera za razvitak agrarnog gospodarstva;

- Omogućavanje razvijatka nekonkurentne proizvodnje onoj već postojećoj u Austriji i Ugarskoj, pa i uz zapostavljanje neposrednjih ekonomskih interesa okupiranih krajeva.

Takvu je politiku nova vlast mogla lakše provoditi, jer je do privrednog podizanja ovih krajeva dolazilo njezinom intervencijom, a ne razvojnim aktivnostima ljudi i kapitala s ovog tla kojih - nije ni bilo. Jer, ovdje se na prijelomu 19. i 20. stoljeća razvijao državni kapitalizam, ali kapitalizam strane države.

I još: Paralelnim i austrijskim i ugarskim zakonima iz 1880. godine okupirane su zemlje bile upućene na vlastita finansijska sredstva, iz kojih su se morali pokrивati troškovi redovite uprave, a samo za izvanredne zadaće i za trajne investicije (izgradnja željezničkih i cestovnih saobraćajnica i sl.) moglo su te zemlje tražiti pomoć od carevine. Ali, pozitivna je činjenica bila u tome što Bosna i Hercegovina, jer nije primala dotacija, nije morala sama pridonositi zajedničkim izdacima cijele države.⁴

Treba još napomenuti da se gospodarski razvitak ovdje neprekidno odvijao u ambijentu ukrštenih ekonomskih interesa Austrije i Ugarske. Njihov međusobni rivalitet, pa i privredni antagonizmi, bili su trajno obilježje cijelog ovog razdoblja. Među ostalim, i zbog toga su one, od samog početka okupacije, vrlo pažljivo pratile pojavu jednog novog potencijalnog konkurenta - Bosne i Hercegovine, pa svoj oprez pretočile u konkretnu politiku.

4/ F.Hauptmann: Memorandum šefa finansijskog odjeljenja Bosansko-Hercegovačke Zemaljske vlade Plenkera o finansijskoj problematiki Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine VIII-IX, Sarajevo 1968/69., str. 512-513.

Praktično ostvarivanje ove ekonomске politike, čini se, dobro ocrtava prilaz i način izgradnje željezničkih saobraćajnica.

Politika izgradnje željezničkih pruga

Na početku treba istaknuti: U povezivanju sa lukama na moru za Austriju i Ugarsku su od primarnog interesa bile pruge Beč - Trst (za prvu) i Pešta - Karlovac - Rijeka (za drugu). Sve što se događalo izvan tih osnovnih pravaca moralo je biti u njihovoј funkciji, inače je postajalo perifernog značaja. Stoga je onim pokrajinama, kroz koje su prolazili pravci virtualnih pruga sjever - jug, ostajala samo mogućnost da se bore za luke za pruge nižeg značaja, a time i da se odreknu njihove internacionalizacije i privlačenja razvojnih poticaja iz udaljenijih, a znatno razvijenijih, ekonomija. (Pa tako ni kasnije povezivanje Metkovića sa Bosnabahnom nije rezultiralo i internacionalizacijom lučkog prometa, pa su dometi te luke ostali neveliki).

Zbog već opisanih ekonomskih suprotnosti glavnih partnera u dvojnoj Monarhiji, oni prvi su izgrađivali za njih funkcionalne pruge u krajevima južno od Save, a između Une i Drine, a oni drugi u Hrvatskoj i Vojvodini. A ti su poduhvati istovremeno utjecali na usporavanje stvaranja ekonomskih sastalnosti tih zemalja.⁵

Stoga je na ovim prostorima izgrađivan zatvoreni - sa drugim krajevima nepovezani! - sistem uskotračnica sa mnogo tupih krakova prema eksplotacionim područjima, građenih da bi bio olakšan ulazak inozemnog kapitala i izlazak prirodnih bogatstava zaposjednutih krajeva.

Prema tome:

U Bosni i Hercegovini, u 'corpus separatum' dvojne Monarhije, i sistem željezničkih saobraćajnica je izgrađen kao 'corpus separatum' europske željezničke mreže.

Međutim, u baš ovakvoj izgradnji tada već zastarijelih željezničkih pruga, neki su prepoznali i neekonomsku namjeru: "Austrougarska je izgradila u Bosni i Hercegovini uskotračnu željezničku mrežu s ciljem da izolira zaposjednute pokrajine od okolnih zemalja... Nije mogla donijeti narodnom gospodarstvu korist posebna željeznička politika i uprava u BiH, posebna u Hrvatskoj i Sloveniji i posebna u Dalmaciji i Istri."⁶

5/ Mijo Mirković: Ekonomski historija Jugoslavije, Zagreb, 1968., str. 267.

6/ Zvonimir Jelinović: Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi, Zagreb, 1957., str. 37.

I prateće zakonske mјere bile su usklađena komponenta ove saobraćajne politike. Jedna od njih bila je tarifna politika. Na BOSNA-BAHNU su uskoro, pored normalnih, uvedene i snižene, specijalne i izuzetne tarife, osobito za izvoz ugljena i drugih ruda, drveta itd. Ti tereti, do tada uglavnom izvoženi preko Metkovića i dalje morem, sada su krenuli n o v i m s m j e r o m, na sjever do Broda, premda je i dalje bilo slučajeva da je bilo probitačnije dabavljati austrijsku robu preko Trsta brodom do Metkovića.⁷

Čini se da u svjetlu ovakve ekonomске politike, ni izgradnje uskotračne pruge Sarajevo - Metković nije mogla doprinijeti poboljšanju općeg gospodarskog stanja ovih krajeva u mjeri, u kojoj je to bilo moguće jednim dugoročno promišljenim poduhvatom.

Dionice pruge Sarajevo - more od Metkovića do Mostara (42,4 km) predata je u promet u 1885. god., a posljednji njezin dio, od Konjica do Sarajeva, u 1889. Nakon reguliranja, Neretvom su tada mogli ploviti brodovi do 2.000 t nosivosti.

Promet u luci u Metkoviću bio je u 1886. godini 581 brodova sa 52.237 t robe, a u 1911. - 1.214 brodova sa 222.767 t. Indeksi su povećanja iznosili 209 i 426. Ali, u isto vrijeme odgovarajući indeksi bili u luci Split 304 i 512, a u Zadru 338 i 602.⁸ Međutim, Zadar tada nije imao željzničku prugu, a Split je imao samo do Knina!

Za gospodarstvo Hercegovine imali su i novoizgrađena pruga i osposobljena luka vrlo malenu vrijednost. Jer, i znatniji porast tereta u luci Metković poticao je iz činjenice što je postala izlazna točka za bosanske proizvode velike težine, a male vrijednosti, koji nisu mogli podnijeti transport do Rijeke željznicom preko Bosanskog Broda uprkos znatnom tarifnom povlaštenju.⁹

U svjetlu izloženog čini se korisnim navesti i izjavu zajedničkog ministra financija Bilinskog koji je u 1912. godini izjavio na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, da je "Bosna i Hercegovina u izvjesnoj mjeri bila tretirana kao kolonija".¹⁰

7/ Branko Kojić u osvrtu na rad Dževada Juzbašića: Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere, ACTA HISTORICO OECONOMICA IUGOSLAVIAE, vol.II, Zagreb, 1975., str.146.

8/ Izračunato prema podacima u: Ivan Jurić, Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković od 1850. do 1918., Metković, 2.000. str. 315.

9/ Branko Kojić, o.c., 150.

10/ Dževad Juzbašić: Izvještaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti, Glasnik istorijskog društva Bosne i Hercegovine, XVIII, Sarajevo 1970., str. 54.

Ovoj se izjavi može pridružiti sasvim konkretni primjer iz neposredne blizine: "Kako je luka u Gružu od 1901. godine ograničena na samo jednu, i to najslabiju lučku funkciju - na nemehaniziranu špeditorsku luku za drvo" zaključuje se da "nove luke takve kategorije nisu se u to vrijeme podizale ni u kolonijama".¹¹

Prema tome, ta zastarijela pruga Sarajevo - Metković (uski kolosijek, usko grlo na Ivan - planini) i neuslovna luka (stalno zamuljivanje, prihvatanje samo malih brodova) bili su samo nominalne ekonomiske vrijednosti. U dugoročnjoj perspektivi one će za ekonomiku ovih krajeva postajati samo neplođan kapital.

Razvitak gospodarstva

Za tri bitne sastavnice hercegovačke privrede: poljoprivredu, (buduću) industriju i zanatstvo, dolazak austrougarske vlasti trebao je biti podsticaj. Stoga će se u nastavku na sažet način opisati promjene koje su se u njima nakon toga događale.

Poljoprivreda

Austro-Ugarska je dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, među ostalim, i uz zadaću da riješi agrarne odnose. Međutim, nova je vlast zadržala u cjelini otomansko agrarno pravo, koje je u prethodnom razdoblju bilo glavnim uzrokom čestih buna i ustanaka. Pa tako se već u prvim danima okupacije vidjelo da neće doći do radikalnog rješavanja agrarnog pitanja, nego će se primjenom turskih zakona iz te oblasti nastojati da nova uprava bude posrednik između suprostavljenih interesa feudalaca, vlasnika zemlje i osnovne mase pučanstva, zavisnog i nezadovoljnog seljaštva.¹²

Ipak se ambijent, u kojem se razvijala poljoprivreda, postepeno mijenjao. Industrijalizacija, prodor robnonovčanih odnosa i zamiranje naturalne razmjene, te okruženje, u kojemu su feudalni odnosi na selu bili razriješeni, morali su utjecati na tu promjenu.

Tražeći novo rješenje, a u želji da zadovolji i begovati, barem djelomično, kmetove, Vlada je pronašla srednji put: fakultativni otkup kmetova bankarskim kreditima. Međutim, zbog nepovoljnih uvjeta (kamate 6-8%, rok vraćanja 10-15 godina), taj pokušaj nije donio očekivane rezultate. Ali, vlada je pokušavala i drugim mjerama podizati proizvodne potencijale sela. Poticala je i pomagala

11/ Luka Vidak: Iz stoljetne borbe Dubrovnika za veze sa zaleđem, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960., str. 316.

12/ H.Kapidžić: Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), GI DBiH, XIX, Sarajevo, 1973., str. 71.

uvodenje novih i kvalitetnijih poljodjelskih kultura radi intezivnije obrade zemlje, a time i pojavu seljačkih tržišnih viškova. Uvodila je nove sjemenske vrste i novije načine obrade zemljišta, osvremenjivala sađenje duhana, kvalitetnijih voćnih sorti, uvodila sijanje šećerne repe, sve preko poljoprivrednih i vinarsko-voćarskih stanica. Veterinarska je služba imala ispostave po kotarskim mjestima, a oplemenjivanje postojećih i uvođenje novih pasmina bila joj je jedna od zadaća. I tako dalje.¹³

„Međutim, sve preduzete ekonomске mjere dale su veoma skromne rezultate u rješavanju složenih agrarnih odnosa, jer se naslijedeni pravni sistem nije mogao pomiriti sa principima racionalnog privređivanja i sa potrebama moderne države“.¹⁴

Kako se sve ove ocjene odnose i na položaj hercegovačkog sela i seljaka, proizlazi da u ovom razdoblju nije uspjelo novim vlastima izgraditi zdraviju osnovu za dugoročniji razvitak ovog dominantnog dijela privrednog korpusa Hercegovine. Od njega je u 1885. godini živjelo 90,1% stanovništva, a taj je odnos ostao gotovo nepromijenjen i u 1910. godini.

Nova vlast je, ipak, jednim poduhvatom stvorila u dijelu agrarnog sektora objektivnu osnovicu i budućeg razvijatka: u uzgoju duhana. Ali, slične napore u vinogradarstvu učinila je uzaludnim pojavi bolesti vinove loze, koja je pred kraj ovog razdoblja doslovno desetkovala hercegovačke vinograde.

Već se u 1880. godini prišlo organiziranju proizvodnje duhana u Bosni i Hercegovini. Na ovom su području osnovani uredi u Ljubuškom, Stocu, Mostaru i Trebinju. Daljnjim povećanjem proizvodnje osnivani su i novi: 1892. u Čapljini, 1896. u Ljubinju, a 1912. na Širokom Brijegu.¹⁵

Za ove siromašne krajeve, čijim je domaćinstvima duhan osiguravao barem dio egzistencijalnih potreba, broj sadilaca je bio znatan. U pojedinim potperiodima kretao se od 13.000 do 17.500, dok je u razdoblju 1888-1914. bilo, prosječno godišnje, 15.350 sadilaca, koji su na 2.800 ha proizvodili, također u prosjeku, svake godine 2.303 t duhana.¹⁶

Iz ovog se primjera vidi da su se ispod površine stagnantne agrarne privrede ipak odvijali procesi koji su trebali značiti i konačni raskid s ostacima feudalnog doba. Negdje su se oni odvijali brže, negdje sporije, ali su posvuda imali isti smjer.

13/ H.Kapidžić, djelo pod naslovom u bilj. 12., izdavač SANU, Beograd, 1961., str. 325.

14/ I.Hadžibegović: Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878-1914), Jugoslavenski istorijski časopis 1-2, Beograd, 1974., str. 106.

15/ M.Odić i S.Jelčić: Duhan u Bosni i Hercegovini od 1880-1979., Mostar, 1980., str. 14 i 19.

16/ S.Jelčić: Ekonomika proizvodnje duvana u Hercegovini, Mostar, 1982., str. 65.

U razdoblju od 1895. do 1910. godine osnovne promjene unutar seoskog stanovništva mostarskog okruga prilično jasno prikazuju sljedeće tablice:¹⁷

Domaćinstva potpunih vlasnika zemlje

	<u>1895.</u>		<u>1910.</u>	
Okrug Mostar	11.021	11,9	20.721	13,7
BiH	92.700	100,0	151.598	100,0

Domaćinstva kmetova koji su ujedno slobodni seljaci i obrnuto

Okrug Mostar	9.234	40,8	10.940	34,8
BiH	22.655	100,0	31.416	100,0

Kmetska domaćinstva

Okrug Mostar	9.004	10,1	6.439	8,1
BiH	88.970	100,0	79.677	100,0

Ostalo agrarno stanovništvo

Okrug Mostar	1.525	8,8	1.090	5,3
BiH	17.256	100,0	20.450	100,0

Ukupna poljoprivredna domaćinstva

Okrug Mostar	30.784	13,89	39.190	13,84
BiH	221.581	100,0	283.143	100,0
Okrug Mostar		100,0		127,3
BiH		100,0		127,8

Povećanje broja agrarnih domaćinstava u Bosni i Hercegovini i okrugu Mostar bilo je jednako, pa su i njihovi omjeri ostali nepromijenjeni. Relativni broj kmetskih domaćinstava u mostarskom okrugu smanjio se za petinu, a dogodio se i znatniji relativni porast posjednika i slobodnih seljaka.

Za mostarski je okrug i dalje ostalo značajno sudioništvo socijalne skupine "istovremenih seljaka i kmetova", koji su u 1895. godini u domaćinstvima iste skupine u Bosni i Hercegovini sudjelovali čak sa dvije petine. To je do 1910. godine smanjeno, ali je i dalje bilo nešto više od trećine.

17/ Proračunato na osnovu podataka u cit. statističkim izvještajima.

Trebalo bi, uz to, istaknuti da podaci pokazuju kako su posjedi na selu - bez obzira na kategoriju vlasništva - prolazili kroz duboke promjene. U procijepima takvih procesa ubrzavalo se raspadanje patrijarhalnih zadruga, s jedne strane, kao što je rastao i osjećaj ugroženosti aga koji, u većini, nisu uspijevali prilagoditi se novom vremenu. A da su se ti tokovi ubrzavali, pokazuje i to što se od datuma posljednjeg popisa stanovništva (10.X 1910.) pa do 01. I 1912. broj zemljoposjednika s kmetovima smanjio za 11,8% - od 10.463 na 9.230.¹⁸

Odraz novog vremena bilo je i stalno siromašenje starih begovskih obitelji. Dok su neke još imale i preko 300 kmetskih selišta (među njima i Rizvanbegovići u Stocu), većina ih je osiromašila i pred Prvi svjetski rat nije imala više od 5 do 15 kmetova.¹⁹

Austrougarske su vlasti, nadalje, vrlo promišljeno pristupale dugoročno zasnivanim radovima na odvodnjavanju periodično poplavljениh kraških polja, na vodoopskrbi bezvodnih područja, na poboljšavanju zdravstvenih prilika u nekim krajevima isušivanjem baruština i suzbijanjem malarije i, uopće, stvaranju uvjeta za povećanje prinosa kultiviranjem tla, a time - što, izgleda, nije bila baš sporedna namjera, povećanje fiskalnih prihoda.

U vezi s lokalitetima melioracijskih zahvata treba primjetiti da su, u pravilu, bili tačno usmjereni na najosjetljivija mjesta hercegovačke poljoprivrede i tačno predodređivali glavne pravce daljnog rješavanja njezinih problema. Desetljeća, koja su uslijedila, potvrđila su objektivnost ovog zapažanja.

Treba još istaknuti kako su i ovdje, u ovim krajevima, trajno poduzimane razne mјere na unaprijeđenju agrarnog kompleksa, kojima su, vjerovatno, nove vlasti pokušavale - osim neposrednih koristi privredi - i ublažavati loše posljedice nerješavanja agrarnog pitanja.

Prema izloženom: U periodu 1878.-1918. poljoprivreda na ovim prostorima nalazila se u jednakim uvjetima kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Uprkos vladajućim ograničenjima, u njoj su činjeni naporci da se podigne na višu tehnološku razinu, a prilično su se jasno definirali i pravci njezinog budućeg razvitka. I stoga se može utvrditi da se u austrougarskom razdoblju nisu uspostavili razlozi njezinog kasnijeg zaostajanja. Izuzev, razumije se, što je neriješeno agrarno pitanje u velikoj mjeri usporavalo inicirane procese, ali taj faktor nije bio aktivан samo tu.

18/ F.Hauptmann: Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktrivnosti i rentjerstva na početku XX stoljeća, GIDBiH, knjiga XVII, Sarajevo, 1969., str.28.

19/ Isto, str. 40.

Industrija

Okupacija je zatekla Bosnu i Hercegovinu tek s mjestimičnim i nejakim začecima industrijske proizvodnje. A nove su vlasti željele ubrzano privesti eksploataciji prirodna bogatstva ovih krajeva, pa se industrijalizacija nije odvijala postepenim prijelazom kućne i manufaktурne na industrijsku proizvodnju, nego uz snažnu državnu intervenciju. Stoga je ovdje razvitak industrije i rudarstva tekaо u nepovoljnijim uvjetima nego u državama koje su imale punu samostalnost u početku snažnog kapitalističkog razvoja.

Iz tih su razloga "čitavo moderno rudarstvo i teška industrija, kao i industrija duhana, industrija čilima, tkačnica platna i vezova u Bosni i Hercegovini razvijeni na podlozi državnog poduzeća. Država Austrija ... pružila je državni kapital i nametnula obavezu svom privatnom kapitalu u Beču da ulazi u državna poduzeća u Bosni..."²⁰

Godine 1885. načinjen je detaljniji popis industrije Bosne i Hercegovine, u koju su, po tadanjim kriterijima, ulazili i kazani za rakuju, kućni mlinovi za žito, kamenolomi i rudnici uglja (čak i oni sasvim lokalnog značenja i povremenog rada). Prema tom popisu od 87 tvornica u BiH, ovdje su bile dvije (2,3%), po jedna u Stocu i Mostaru (stolačka "čilimara" i mostarska Fabrika duhana).

1907. godine izvršen je popis svih poduzeća i radnja, ovaj put po inoviranim mjerilima. U popisu "radnji bili su uključeni industrija i obrti, građevinarstvo, trgovina, ugostiteljstvo, te saobraćaj."²¹

Okrug

	Na 1000 stanovnika	
	radnji	zaposlenih
sarajevski	40,1	115,2
banjalučki	21,8	50,4
bihaćki	18,8	46,5
tuzlanski	24,7	41,6
travnički	31,2	64,8
<u>mostarski</u>	<u>22,7</u>	<u>36,4</u>
BiH	26,3	57,4

Broj zaposlenih po poduzeću i radnji (u okrugu Sarajevo 2,87 , Banja Luka 2,31 , Bihać 2,46 , Tuzla 1,95 i Travnik 2,07) pokazuje da je i po tom mjerilu gospodarstvo u mostarskom okrugu bilo siromašnije (prosjek 1,60)

20/ M.Mirković, o.c., 247.

21/ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908., str. 120-121.

od svakog drugog okruga. I broj zaposlenih na 1.000 stanovnika u poduzećima i radnjama pokazuje, također, znatno zaostajanje ovih krajeva prema tom, ipak uvjerljivom indikatoru. A po njemu gospodarski razvitak Hercegovine nije dostigao ni dvije trećine (63,4%) zemaljskog prosjeka, a iznosio je 31,6% u usporedbi sa sarajevskim, te 56,1% s travničkim okrugom.

Od ukupno 46.593 'radnji' u BiH je bilo svega 65 (0,14%) državnih poduzeća, ali je u njima bilo 14,6% (14.843 od 101.664) ukupno zaposlenih.²² U prosjeku je u svakom bilo 228 radnika. U ostalim privatnim radnjama ili poduzećima bilo je, u prosjeku, 1,87 radnika.

U Hercegovini je tada jedino Fabrika duhana bila u državnom vlasništvu uz tkaonicu čilima u Stocu, koja je bila na razini obrtničke djelatnosti. U 14 poduzeća za proizvodnju strojeva, instrumenata i prijevoznih sredstava - a to je bila onovremena 'industrija budućnosti' - bilo je zaposleno gotovo 100 radnika po tvornici,²³ odnosno ukupno 1.340. Istovremeno je to značilo da se u industrijskoj strukturi bila pojavila i jedna djelatnost sa znatno višim tehničko - tehničkim pretenzijama.

U Hercegovini tada nije bilo niti jedne ovakve tvornice. Iz ovih podataka treba uočiti i njihovu prostornu sliku: 30 godina poslije okupacije u Bosni i Hercegovini su bila već stvorena vrlo potentna žarišta budućeg privrednog razvijanja. Ona su bila raspoređena u nekoliko bosanskih gradova, te u dolini Bosne. Hercegovina je ostala bez njih, ali i sa već ugrađenim uzrocima budućeg dugoročnog ekonomskog zaostajanja. U relativnim odnosima, najprije, ali i u kvantitativnom aspektu također.

Neposredno pred završetak ovog razdoblja u Bosni i Hercegovini je bilo 26 rudokopa i 2 solane, zatim 8 gradskih elektrana i 1 plinara, te 84 prerađivačka kapaciteta, tj. ukupno 121 objekata.²⁴

U Hercegovini značajnijih rudnika tada nije bilo; u 1910. u mostarskom je ugljenokopu proizvedeno 139 t, u gatačkom 78,6 t. Postojale su i dvije elektrane (u Mostaru i Bileći). U drvnoj je industriji (uz mnoštvo malih pilana "potočara") značajniji kapacitet bila Prva hercegovačka drvna industrija Ivanišević et komp. u Konjicu sa 135 zaposlena radnika. U 1912. u Mostaru je započeo sa radom i jedan pogon iz kemijske industrije (Tvornica sapuna, svjeća i kristalne sode), ali je to bilo pred završetak ovog razdoblja. I, konačno, jedini pravi industrijski kapacitet iz tog doba bila je "Tvornica duvana" u

22/ Izvještaj o upravi ... 1908., str. 134-135.

23/ Isto.

24/ Kemal Hrelja: Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do drugog svjetskog rata, ACTA HISTORICO OECONOMICA IUGOSLAVIAE, vol. I, Zagreb, 1974., str. 28

Mostaru, u kojoj je u 1910. godini bilo 330 zaposlenih.²⁵

Na kraju: Kako napraviti poređbu o relativnim odnosima u dostignutoj razini industrijalizacije Hercegovine, te Bosne i Hercegovine u 1910. godini, tj. u vrijeme posljednjeg popisa stanovništva?

Usporedba između brojeva radnji i poduzeća pokazale su da ovi krajevi očigledno zaostajali, ali bez objektiviranih mjerila te očiglednosti. Ali, zaposlenost u "zanatstvu i industriji" (onako kako ih tretira službena statistika) sigurno je znatno pouzdanoje mjerilo u odgovoru na postavljeno pitanje. Stoga ćemo pokušati izvesti proračune na osnovi tih službenih podataka:

Stanovništvo 1910. godine²⁶

područje	broj stanovnika	sudjelovanje u ukupnom %
Hercegovina	267.038	14,07
ostala područja BiH	<u>1.631.006</u>	<u>85,93</u>
Bosna i Hercegovina	1.898.044	100,00

Zaposlenost u zanatstvu i industriji u 1910. godini²⁷

područje	broj zaposlenih	sudjelovanje u ukupnom %
Hercegovina	2.472	7,78
ostala područja BiH	<u>29.272</u>	<u>92,22</u>
Bosna i Hercegovina	31.744	100,00

Broj zaposlenih na 100 stanovnika²⁸

područje	broj zaposlenih na 100 stanovnika	odnos prema prosjeku u BiH
Hercegovina	0,92	0,55
ostala područja BiH	<u>1,79</u>	<u>1,07</u>
Bosna i Hercegovina	1,67	1,00

Čini se da su rezultati proračuna koji su prikazani u prethodne tri tablice vrlo uvjerljivi pokazatelji zaostajanja Hercegovine u dinamici industrijalizacije u vrijeme austrohrske vladavine.

25/ Svi podaci o hercegovačkoj industriji u ovom pasusu su iz: "Poglavlja iz ekonomskih historije Hercegovine" (autora ovog rada), Mostar 1996., str. 268-277.

26/ Proračun na osnovi podataka iz: Rezultati popisa žiteljstva ... 10. oktobra 1910.

27/ Isto, list LXXVIII, str. 62-64.

28/ Proračun iz podataka u 2 prethodne tablice.

Jer, pri njezinom kraju, u 1910. godini, ovdje je u zanatstvu i industriji bilo zaposleno - u relativnim veličinama - dvostruko manje stanovnika nego u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine.

Čini se da bi dodatna objašnjenja samo štetila tom osnovnom zaključku.

Zanatstvo

Po svom ekonomskom značenju zanatstvo je u ovim krajevima dolazilo odmah iza poljoprivrede. Sve do kraja osmanskog perioda ono se razvijalo u dvije odvojene grane: u kućnoj radnosti, koja je podmirivala gotovo sve potrebe seoskih domaćinstava, i u gradskom zanatsvu s assortimanom roba koji se, u velikoj mjeri, razlikovao od proizvoda tadašnjeg europskog zanatstva. Privredni prostor, u kojem se ova radnost odvijala (i razvijala), bio je vrlo ograničen i gotovo zatvoren od "vanturskog" dijela svijeta.

Stoga, a naročito kad se uzme u obzir da nove vlasti nisu radikalnije dirale u zatečene agrarne odnose, postaje očitim da je okupacija ovih krajeva od jedne europske države morala urušiti na izgled stabilne temelje dotadanjeg zanatstva. Gospodarski se prostor rastvorio: na njegovu je scenu nastupio znatno suvremeniji, kvalitetniji i konkurentniji europski obrt. Država nije donosila bilo kakve zaštitne mjere za domaće zanatstvo, a relativno brza europeizacija načina života i mijenjanje običaja imali su za posljedicu naglu likvidaciju čitavih zanatskih ograna (čurčije, terzije, abadžije, kazazi itd.).

"Pored nedaća, koje su zanatlje imale oko prilagođavanja novim prilikama i zahtjevima vremena, ne manje teškoće izazivao je i liberalizam uprave u pogledu davanja dozvola za otvaranje zanatskih radnja i bavljenje zanatskom djelatnošću uopće. U gradovima i većim naseljima zanat se mogao obavljati uz prostu prijavu vlastima, a samo za neke, tzv. koncesionirane zanate, trebala je posebna dozvola i dokaz o sposobnosti. Tako se namnožio ogroman broj bespravnih zanatlja, što je nanosilo štetu i ugledu i poslovanju pravih zanatlja. To je dovelo i do (konačnog) razbijanja esnafске organizacije."²⁹

Međutim, upravo je u problematici zanatstva bila nužna aktivna i usmjeravajuća ekomska politika države. Umjesto nje, neki su obrti vrlo brzo išeznuli, neki su se još održavali na istoj vrsti proizvoda, ali su se i oni, ako nisu bili u stanju prilagoditi se novim tržišnim zahtjevima, polagano glasili. Aneki su, opet, poslije kraćeg ili dužeg otpora, napuštali obrtničku proizvodnju

29/ Božo Madžar: Djelovanje Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od osnivanja 1909. do kraja austrougarske uprave, Glasnik arhiva i društva arivskih radnika, knjiga XII-XIII, Sarajevo 1972-1973., str. 218.

i počinjali trgovati sličnim, ali ovaj put tvornički proizvedenim robama.

U početnim godinama austrougarske okupacije zanatstvo u Mostaru i Hercegovini je bilo relativno razvijeno, ali samo u usporedbama sa drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Jer, pogled na razinu razvijenosti ove djelatnosti na nešto daljim lokalitetima upozorava na absolutnu zaostalost ove privredne grane u to doba na ovim prostorima.

Da bi se ovo i potvrdilo, izvršitće se jedno poređenje zanatstva u Mostaru u 1880. godini, te u nekoliko nedalekih gradova, koji su se razvijali u drugačijim historijskim okolnostima. U toj je godini Varaždin imao podjednak broj stanovnika kao Mostar, Karlovac je bio dvostruko manji, a Osjek za otprilike tri četvrtine veći. A "intezitet razvijenosti zanatstva" u tim mjestima i u to vrijeme pokazuje ova tablica:³⁰

Grad	Broj stanovnika	Broj obrtnika	Udjel (%)
Mostar (1879)	10.848	199	1,83%
Varaždin (1880)	10.371	782	7,54%
Karlovac (1880)	5.824	507	8,70%
Osijek (1880)	18.977	1.216	6,41%

Nije teško uvidjeti da je "gustoća obrtnika" u gradovima podjednake veličine bila u to vrijeme bitno različita: u Varaždinu je bila 4,1 puta veća nego u Mostaru. U dvostruko manjem Karlovcu bila je 4,8 puta veća, a u Osjeku za oko 3,5 puta. Ti podaci, svakako, govore i o intezitetu i o kvalitetu gospodarskog života u uspoređivanim gradovima. I, posredno, i o razini privrednog rasta na njihovom gravitacijskom prostoru.

Nema, međutim, mogućnosti za kvalitativne usporedbe ovih podataka. Treba samo podsjetiti kako je promjenom vlasti i o mostarskog zanatstva bio osuđen na odumiranje: zanatlje, što su proizvodili robu u drugoj društvenoj konstellaciji i za drugačije potrebe. To relativizira i onako lošu sliku o potencijalima ove djelatnosti u to doba u ovim krajevima. Djelatnosti, iz koje je nicala industrija. I prehrambena, i metaloprerađivačka, i tekstilna, i drvna industrija takvih začetaka ovdje nisu imale! A to potvrđuje i struktura protokoliranih obrtničkih firmi (tj. onih, koje su dosizale određenu visinu prihoda i fiskalnih obaveza) u Hercegovini u 1910. godini. Takve je radnje tada ovdje imalo tek 60 zanatlja, i to 8 prijevoznika (sa vlastitim fijakerima), 9 mesara,

30/ Štatistika mesta i pučanstva Bosne i Hercegovine prema popisu 16. juna 1879., str. 3.

Miroslava Despot: Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 18., JAZU, Zagreb 1979., str. 177.

8 obućara, 7 stolara, po 4 krojača, sahadžija i zlatara itd.³¹ U njima "razvojnih jezgri", očevidno je, nije ni moglo biti. A još manje među onim znatno brojnijim, čija je dužnost bila da samo "prijave radnju kotarskim vlastima".

Ni u ovoj privrednoj grani, nisu se u periodu od 1878. do 1910. godine bili stvorili izgledi za njezin dugoročniji, obuhvatniji i kvalitetniji privredni razvitak.

Mr Vlado SMOLJAN

AUSTROUGARSKA EKONOMSKA POLITIKA I PRIVREDNI RAZVITAK HERCEGOVINE

Zaključak

Bosna i Hercegovina je dočekala austrougarsku okupaciju podjednako nerazvijena na svim geografskim područjima, u svim privrednim oblastima. Rijetke oaze, u kojima se osjećao življji privredni damar - ovu ocjenu ne pobijaju. Iz takvog su stanja neki krajevi relativno brzo zakoračili putem privrednog razvijanja svojim prirodnim izvorima i odluci države da ih energično iskorištava. U tom cilju je do njih izgrađivala željezničke pruge ne da bi spajale prostore, nego da bi povezivale šume i rudnike sa njihovim korisnicima daleko od ovih krajeva. Tako je strani kapital lako nasrnuo na prirodna bogatstva okupiranih zemalja. A njih Hercegovina nije imala. Pa stoga, kada je bilo - u općem siromaštvu - lako stići i preći, Hercegovina nije ni stizala, a kamoli prestizala.

I dok su se tokom vremena pojačavali (daleki) ekonomski tokovi, tamo, na zapadu, prugama Beč - Trst i Budimpešta - Rijeka, ovi su krajevi ostajali u pogubnoj zavjetrini. Njih je, gotovo po sredini, presjekla uskotračna i neuslovna željeznička pruga, slijepi kolosijek koji je vodio u luku neznatnog značenja.

A da je državna intervencija bila nužna, da je samo ona mogla (i morala) biti pokretač hercegovačkoj privredi (kako je ovaj izraz pretjeran u usporedbama sa ekonomskim zbivanjima u ne tako dalekom okruženju!), nastojao se u ovom uratku pokazati sasvim očitim primjerima.

Spasavajući svoj obraz pred svijetom, od kojega je dobila mandat da upravlja - i unapređuje ih! - ove krajeve, a zbog nehtijenja da zadre u složene feudalne agrarne odnose, austrougarska je vlast brojnim polumjera i a zadrila u poljoprivredni kompleks i postigla polovičan uspjeh. U slučaju Hercegovine to je mnogo značilo; novi procesi u ovoj, životno važnoj,

31/ BOS.HERC.KOMPAS 1910/1911, Sarajevo, 1910., str. 483-501.

privrednoj grani, ovdje su bili, vjerojatno, djelotvorniji nego u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. U skromnim razmjerama, u skromnim dometima, dakako.

Ali, u onim oblastima u kojima je dvojna Monarhija mogla bezobzirno provoditi svoju koncepciju iskorištavanja novih krajeva u funkciji vlastitih potreba - kao što je, prema obrazloženom primjeru bila industrija - ili kada je pojedine grane nezainteresirano prepuštala samorazvoju - kao u slučaju zanatstva - razvojni su se tokovi sve više udaljavali od Hercegovine, pa je ona - u relativnim odnosima - postajala sve zaostala, a u njoj su se upravo u to doba začeli i ojačavali temeljni uzroci ekonomskog životarenja. A ono će je pratiti još dugo vremena: izgrađena osnova za nove početke bila je sasvim nejaka. Stoga je ovdje, iza uljepša(va)nog izgleda, vladalo uporno siromaštvo.

Mr Vlado SMOLJAN

ÖSTERREIHISCH - UNGARISCHE WIRTSCHAFTSPOLITIK UND WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG DER HERZEGOWINA

Zusammenfassung

Die österreichisch - ungarische Okkupation traf Bosnien und die Herzegowina gleichmäßig unentwickelt auf allen geographischen Gebieten, und in allen Wirtschaftsbereichen an. Die seltenen Oasen, in denen man etwas lebendigeres wirtschaftliches Pulsieren spürte bestreiten keinenfalls diese Beurteilung. Aus solchen Zuständen machten einige Regionen relativ schnell die Schritte auf dem Wege der wirtschaftlichen Entwicklung, dank aber ihren Naturquellen und dem Entschluß des Staates, sie energisch zu explotieren. Mit diesem Ziel wurden bis dahin Eisenbahnstrecken gebaut, nicht um die Gebiete zu verbinden, sondern, um die Wälder und Bergwerke mit ihren, weit von diesen Gebieten entfernten Ausnützer, zu verbinden. So griff das fremde Kapital leicht nach dem natürlichen Reichtum der besetzten Ländern an. Und diese hatte die Herzegowina nicht. Deswegen, als es in der allgemeinen Armut, leicht einzuholen und zu überholen war, vermag es die Herzegowina weder einzuholen, noch weniger zu überholen.

Und dann, während sich mit dem Verlauf der Zeit die weiten wirtschaftlichen Läufe, dort im Westen, auf den Strecken Wien - Triest - Budapest - Rijeka verstärkten, blieben diese Gebiete in der vernichtenden Leeseite. Die wurden fast durch die Mitte von der unangepaßten Schmalspurbahn, eine

blinde zu einem unbedeutenden Hafen führende Strecke durchgeschnitten.

Daß es doch ein staatliches Eingreifen notwendig war, und daß es nur der Staat vermag (und mußte) zum Anreger der herzegowinischen Wirtschaft zu werden (wie dieser Ausdruck übertrieben scheint, im Vergleich mit dem wirtschaftlichen Geschehen in der nicht weit entfernten Umgebung), wollte man durch diese Arbeit aufgrund offensichtlicher Beispiele zeigen.

Indem sie ihre Ehre vor der Welt rettete, von der sie das Mandat zum Regieren und Fördern dieser Gebiete erhielt, und durch Verzicht auf das Eingreifen in die zusammengesetzten feudalen Agrarverhältnisse, griff die österreichisch-ungarische Verwaltung durch zahlreiche halbteilige Maßnahmen in das landwirtschaftliche Komplex ein, und erzielte auch halbhalteilige Resultate. In dem Fall von der Herzegowina bedeutete das viele neue Prozesse in diesem fürs Leben so wichtigen Wirtschaftszweig, da waren sie wahrscheinlich wirksamer als in den übrigen Teilen von Bosnien und der Herzegowina, aber doch in bescheidenem Maße und Ergebnis.

In den Regionen in denen die binare Monarchie ihre Konzeption der rücksichtslosen Exploitation der neuen Gebiete in der Funktion vom eigenen Bedarf durchführte - wie es der Fall mit der Industrie war - oder als sie die einzelnen Wirtschaftszweige uninteressiert der Selbstentwicklung überließ - wie es der Fall mit dem Gewerbe war - entfernten sich die Entwicklungsläufe immer mehr von der Herzegowina, so daß sie in den relativen Verhältnissen immer mehr vernachlässigt hinterblieb, und darin entstanden und verstärkten sich in dieser Zeit die Grundwurzel ihres ökonomischen Vegetierens. Und davon wird sie noch lange Zeit begleitet werden. Die aufgebaute Grundlage für die neuen Anfänge war zu schwach. Deshalb herrschte hier hinter einer verschönerten Aussicht, beständige Armut.